

Nematulla H. Nasrullayev,
International Islamic Academy of Uzbekistan,
Associate professor of IRCICA department for
History and Source Studies of Islam.
11, A.Kadiri str. 100011,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: nematulloh77uz@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-1/4

УБАЙДУЛЛОХ ИБН МАСЪУДНИНГ “ТАВЗИХ” АСАРИ МАНБАЛАРИ ҲАҚИДА

ABOUT THE SOURCES OF THE WORK “TAWDIH” BY UBAYDULLAH IBN MAS’UD

ОБ ИСТОЧНИКАХ ТРУДА “ТАВЗИХ” УБАЙДУЛЛАХА ИБН МАСУДА

КИРИШ

Садрушшариа Соний Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тожушшариа Умар ибн Садрушшариа ал-аввал Убайдуллоҳ ибн Махмуд Махбубий Бухорий (ваф.747/1346) ҳанафий фақиҳи ва калом олимидир. У зот уламолар оиласига мансуб бўлиб, отаси ва бобосидан илм таҳсил кўрган, ақлий ва нақлий илмлардан, фикҳ илми, усул қоидалари мутахассиси бўлган. Садрушшариа ва унинг барча аждодлари илму фан арбоблари сифатида кўп ҳурмат ва иззат билан яшаганлар (Насруллаев Н., 2021).

Олим ислом динига оид асарларни ёд олди. Кўпроқ аҳком ва масоил мавзуларидаги фикҳий асарларни чуқур ўзлаштирди. Кейинчалик усул ва фуруъ йўналишларида етук мутахассис сифатида танилди. У ақлий ва нақлий билимларда бетакрор ҳаким эди. Ҳатто, илми хилоф, жадал, тафсир, ҳадис, мантиқ ва сарфу наҳв каби илмларда ҳам ўткир сўз соҳиби бўлиб етишди (Sezayi Bekdemir, 2017).

Садрушшариа ўзи мустақил асарлар тасниф этган, замонасининг етук илмларидан хабардор шахсга айланди. Уламо ва фуқаҳонинг наздида асарларининг барчаси мақбул ва мўътабар, ёзган матнларига доим мурожаат этилган (Насруллаев Н., 2021).

Садрушшариянинг фикҳ, усул, калом, тилшунослик, адабиёт, фалсафа, мантиқ каби бир

қатор илмларда асарлари мавжуд. Мана шундай асарларидан бири усули фикҳга оид “Танқиҳ ал-усул” дир.

“Танқиҳ ал-усул” асари “ат-Танқиҳ” номи билан ҳам машҳур. Садрушшариа Баздавий (ваф.482/1089)нинг “Усул” асарига бўлган олимларнинг кизиқишини ўрганиб, фақат уни тушуна олишларида баъзи қийинчиликлар мавжуд эканини англаб, уни тартибга солишга киришади ва бу китобни “Танқиҳ” деб номлайди.

Садрушшариа бу асарнинг таълиф этилиши сабабларини китоб муқаддимасида куйидагича изоҳлайди: “Замонимиз етук олимларининг усули фикҳда “Фахрулислом” бўлган Паздавийнинг (Samatkhonovich G., 2021:883–887) машҳур асари ҳисобланган “Усулификҳни” текширганликларини кўрдим. Китоб анча мукамал бўлишига қарамай, услуби бўйича оғир ва тушуналишига кўра қийин асар эди. Мен бу китобни тушунарли содда тилда баён этишга ҳаракат қилдим. Асарни шакллантиришда Фахриддин Розийнинг “ал-Махсул” ва Ибн Ҳожибнинг “ал-Усул” китобларидан фойдаландим”, дейди.

Куйида мазкур асарга муаллифнинг ўзи томонидан битилган “ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” номли шарҳ билан танишиб чиқамиз. Унга кўра дастлаб, шарҳнинг ёзилиш сабаблари, муаллиф услуби, асарнинг бирламчи ва ёрдамчи манбалари, ғоявий мақсади ва мазмуни, шунингдек давр олимларининг асар юзасидан билдирган фикрлари хусусида сўз боради. Ушбу мақоладаги маълумотларга Сазойи Бектемирнинг Садрушшариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд илмий меросига бағишланган китоби асос бўлиб хизмат қилди (Sezayi Bekdemir, 2017).

АСОСИЙ ҚИСМ

“Тавзиҳ” усули фикҳга оид асар бўлиб, тўлиқ номи “ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” дир. Шарҳ илм жаҳҳасида бетакрор ва фойдали асарларнинг бири сифатида машҳур бўлди.

Асар мавзуси ўз давригача яратилган матнлар орасида янгича қарашларни очиб берди. Шарҳ тартиби, лафзларининг намуна бўла оладиган бир неча китобларга суяниб таълиф этилганини кўрсатди. Ўз даври ва кейин ҳам ушбу шарҳни тадқиқ этганлар орасида баъзилар бу асар ибораларга кўшимчалар битди, баъзилари изоҳ қайдларини ёзди, шунингдек, яна бошқа баъзилар уни ҳатто танқид остига олди. Бу ҳолат асарга қатор шарҳ, хошия, таълиқ ва раддия каби

Аннотация. Садрушиариа фикх илмини янгидан таъриф этиши, усули фикхнинг фикх ва усул таркибларидан эканини таъкидлаши, фикхнинг бирдан ортиқ мавзуларда бўлиши мумкинлигини илгари суриши, ўз фикрларини усули фикхга илова этиши, ижмони пухта билиши, ақл масаласида файласуфларнинг тўрт мартабали тушунчаларини усулга йўналтириши ва ҳиссий-шаръий феъллар ўртасидаги систематик бир тўхтамни ўртага қўя олиши каби хусуслар, у зотнинг маҳоратли ҳуқуқчи эканига далолат қилади.

Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “ат-Тавзиҳ фи гавомиз ат-Танқиҳ” асари матни араб тилида ёзилиб, маънолари баён ва мантиқ илмининг илдизларини очиб беради. Бу асарга ҳошия ёзган шориҳларнинг аксари, “Тавзиҳ”да бир қанча ноёб ўринлар борлигини, муаллифнинг уч масалада файласуфларга муҳолифат бўлганини ифода этадилар. Садрушиариа “Тавзиҳ”да ақл, таклиф, хусун-қубух, қонун, идора каби бир неча фалсафий гояларни усулнинг тамал масалалари қаторида келтиради. Шу сабабли фикх усулининг ақлий ва нақлий эканини кўрсатган “Тавзиҳ” асари, ҳуқуқ фалсафасига оид бир китоб деб ҳам эътироф этилади.

Ўтган етти асрдан зиёд вақт давомида нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун ислом оламида аҳли сунна вал жамоа сифатида эътироф этилган ҳанафийлик фикҳи ва мотуридия таълимотининг ривожига ўзига хос ўрин тутган фақиҳ – Убайдуллоҳ ибн Масъуд Тоҷушиарианинг илмий мероси етарлича ўрганилмаганлиги сабабларини аниқлаш ва тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: Садрушиариа, ҳанафий, мотуридий, ақл, нақл, фақиҳ, фикх, усул, фуруъ, калом, “Танқиҳ”, матн, шарҳ, ҳошия, назм, “Тавзиҳ”, “Талвиҳ”, манба, хусун-қубух, мантиқ, фалсафа.

Abstract. The facts that Sadrushsharia redefined the science of fiqh, emphasized that usuli fiqh is one of the components of fiqh and usul, put forward that fiqh can have more than one topic, added his thoughts to usuli fiqh, thoroughly knew ijma, directed the four ranks of philosophers' concepts to usul in the matter of reason, and was able to systematically put a stop in the middle of emotional-shari'i verbs indicate that he was a skilled lawyer.

The text of Ubaydullah ibn Mas'ud's work “At-Tawdih fi ghawamiz at-Tanqih” is written in Arabic, and its meanings reveal the roots of the science of bayan and logic. Most of the commentators who wrote a commentary on this work say that there are several unique places in “Tawdih” and that the author opposed the philosophers on three issues. In “Tawdih”, Sadrush Sharia mentions several philosophical ideas such as reason, suggestion, morals, law, office among the basic issues of method. For this reason, the work “Tawdih” which shows that the method of jurisprudence is intellectual and figurative, is also recognized as a book on the philosophy of law.

It is important to identify and research the reasons why the scientific heritage of Ubaidullah ibn Mas'ud Tajushsharia is not sufficiently studied. Whereas he was a jurist who played a unique role in the development of Hanafi jurisprudence and maturidiyyah, which was recognized not only in Mawarannahr, but also in the entire Islamic world as Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah, over the past seven centuries.

Keywords: Sadrushsharia, Hanafi, Maturidi, Aql, Naql, Fiqh, Fiqh, Usul, Furu', Kalam, “Tanqih”, text, commentary, super commentary, poem, “Tawdih”, “Talvih”, source, husun-qubuh, logic, philosophy.

Аннотация. Новое определение науки фикха Садрушиариа, подчеркивает, что усуль аль-фикх является одной из составляющих фикха и усула, выдвигает, что фикх может иметь более одной темы, добавляет свои мысли к усули фикху, досконально знает иджму, руководит четырехуровневых концепций философов. Проницательность в вопросах разума и его способность делать систематические паузы между шариатских эмоциональных глаголов, систематически ставить точку посередине, указывают на то, что он был опытным юристом.

Текст работы Убайдуллаха ибн Масуда “Ат-Таузиҳ фи гавамиз ат-танқиҳ” написан на арабском языке, и его смыслы раскрывают корни науки объяснения и логики. Большинство толкователей, написавших комментарий к этому произведению, отмечают, что в “Таузиҳ” есть несколько уникальных мест и что автор выступил против философов по трем вопросам. Садрушиариа в “Таузиҳ” среди основных вопросов метода упоминает несколько философских идей, таких как разум, внушение, мораль, закон, должность. По этой причине работа “Таузиҳ”, которая показывает, что метод юриспруденции является интеллектуальным и образным, также признана книгой по философии права.

Важно выявить и исследовать причины, по которым научное наследие шариата Убайдуллаха ибн Масуда Таджушиариа, сыгравшего уникальную роль в развитии ханафитской юриспруденции и ученичества, было признано общиной ахле-сунна валь не только в Мавераннахре, но и в также и во всем исламском мире, на протяжении последних семи веков, имеет большое значение.

Ключевые слова: Садрушиариа, ханафиты, матуриди, разум, повествование, фикх, основы фикха, разветвления фикха, калам, “Танқиҳ”, текст, комментарий, поля, стих, “Таузиҳ”, “Талвиҳ”, источник, хусун-кубух, логика, философия.

бир қанча тадқиқотлар битилганини кўрсатади (Убайдуллоҳ ибн Масъуд, 2022).

Муаллиф шарҳнинг ёзилиши сабабларини муқаддимада қуйидагича қайд этади: “Танқиҳ ал-усулни ёзгандан сўнг, асардаги мушкулликларни шарҳ, шубҳали ибораларни очиш, бир қарашда тушунилиши қийин бўлган ерларини изоҳлар билан ёритишни мақсад қилдим. Мен “Танқиҳ ал-усул”ни қоралар эканман, ўқувчиларим уни осон тилда ёзишимни сўрашди. Ҳатто унинг нусхалари қатор ҳудудларга тарқалиб ҳам улгурди. Бу тўғрилашлар асносида нусхаларда ёзилган хатолар ва чалкашликлар кўшилди. Мен ўз вазифамга метиндек чидамли бўлган ҳолда киришдим. Унга “Ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” номини бердим. Мазмуннинг барча таърифлари билан биргаликда ақлий далилларини таъсис этиб, чуқурлаштирилган бир тадқиқот қилдим. Аввалги муҳам ўринларни ойдинлаштирдим ва бу шарҳни тамомлаш менга муяссар бўлди” (Садрушшариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд, 2014).

Бу асарга Тафтазоний томонидан “ат-Талвиҳ ала ат-Тавзиҳ” номли шарҳ ёзилган. Садрушшариа ҳанафий Мотуридий (Sodikov, J., 2022:1064–1067) бўлгани эътиборидан шофеий ва ашъарий олимлари эътиборига кўра танқид остига олинади. Тафтазоний айрим ўринларда ашъарий тарафдорлари ҳимоячисига айланиб, Садрушшариага ўз нуқтаи назаридан жавоб беришга ҳаракат қилади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам мудаққик бўлганлари учун улардан кейинги олимлар, бу икки китобни мароқ билан ҳавола қиладилар. Бу матн иштирокида турли шарҳлар ёзиш билан икки томоннинг иддао ва далилларини ўрганадилар. Натижа ўлароқ “ат-Тавзиҳ” ва “ат-Талвиҳ”нинг шухрати бутун ислом дунёсига тарқалиб улгурди.

МУҲОКАМА

Ҳанафий мазҳабини маҳкам тутган Садрушшариа “Тавзиҳ”ни ёзишдан аввал мазҳабдоши Баздавийнинг “ал-Усул”, шофеий олими Фахриддин Розийнинг “ал-Маҳсул” ва моликий олими Ибн Ҳожибнинг “ал-Мухтасар” асарларини ўрганган. Бу асарнинг қатор манбалари мавжуд бўлиб, уларнинг номлари зикр этиб борилган. “Тавзиҳ”да номлари келган асарлар ва шахс номларига эътибор қаратилса, уларнинг Садрушшариадан илгари яшаб ўтган илм ахлларидан эканига гувоҳ бўлинади. “Ат-Тавзиҳ

фи ғавомиз ат-Танқиҳ”да бир неча китоблардан фойдаланган Садрушшариа муқаддимада уларнинг номларини ҳам келтириб ўтган:

“Усули Баздавий”. Фахрулислом Паздавий (ваф.482/1089)нинг фикҳ усулига доир “Усули Баздавий” номли асари илм ахллари орасида “Канз ал-вусул ила маърифат ал-усул” деб номланади. Баздавий ҳанафий олимларидан бўлиб, масалада мужтаҳид табақасидан. Бу асар усули фикҳда маълум ва машҳур ҳисобланади. Муаллиф асарда диroyт ва ривоят асосларини белгилаб, замониғача мавжуд тажрибаларни бир тизимга солган. Шу эътибордан бу асар, фуқаҳо методи билан ёзилган фикҳ усули манбаларининг сўнггиси ва етуклик даражасига етганидир. Баздавийдан кейин таълиф этилган фикҳ усулини тушунишга қаратилган асарлар, уни асос сифатида оладилар. Аҳсикатийнинг “ал-Мунтахаб”, Абул Баракот Насафийнинг “Манор ал-анвор” ва Садрушшарианинг “Танқиҳ ал-усул” каби асарлари мана шулар жумласидан (Абдулхай Лакнавий, 1998).

“Ал-Маҳсул”. Фахриддин Розий (606/1209), “ал-Маҳсул фи илми усул ал-фикҳ” асарида усул мавзулари билан калом ва мантиқ илми орасидаги боғлиқликка кўра мутакаллимларнинг методларига биноан таълиф этган. Розий бу асарида мутакаллимлар мактабининг ўзидан аввалги ўтган тўртта фикҳ усули олимларидан Қози Абдулжаббор (415/1025)нинг “ал-Умда”, Абул Хусайн Басрий (436/1044)нинг “ал-Муътамад”, Алоуддин Жувайний (478/1085)нинг “ал-Бурҳон фи усул ал-фикҳ” ва Ғаззолий (505/1111)нинг “ал-Мустасфо”ларини жамлади ва уларни мухтасар этиб, янғича таснифини амалга оширди. “Ал-Маҳсул” фикҳ усули мутакаллимлар методини намунали ҳолга келтирди. Бу билан муаллиф калом ва мантиқ илм нуфузини тизимлаштира олди. Қалам тебратган мавзуларида аввалгилар қарашларидан зиёда кўрилган далилларни киритиши, Розийнинг мутакаллим олимлардан эканидан дарак беради. Розий орқали мумтоз илмлар янги иншо услубига қадам қўйди. Калом ва мантиқ илмига ташна бўлган Розий усули фикҳда ҳам ўз насибасини топа олди (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар Розий, 1956).

Ибн Ҳожибнинг “Мухтасар ал-мунтаҳо”си, Садрушшарианинг “Танқиҳ ал-усул” ва Мулла Фанорийнинг “Фусул ал-бадое” номли асарлари услубиятига суяниб ёзилган. Манбаларда “Мухтасар ал-усул”, “ал-Мухтасар ал-кабир”,

“Мухтасар Ибни Ҳожиб”, “Мухтасар ал-мунтаҳо”, “Мунтаҳ ал-вусул вал амал фи илмиййатил усул вал жадал” ва “Кашф ал-мунтаҳаб фи усулил фикҳ” каби номларда тилга олинди. Ибн Ҳожиб фикҳ усули соҳасида ҳам мантикий жиҳатдан ҳал қилувчи вазифани ўтаган. Аввалда ўтган ашъарий-моликий усулчилари орасида мантик илмини ва мантикнинг фикҳ усулига дохил этилишига қарши Ибн Ҳожиб билан биргаликда Розий мактаби янги бир йўналиш ўлароқ ўртага чиқди. “Мухтасар ал-мунтаҳо”, аслидан унинг атрофида қилинган тадқиқотлар кўпчиликни ташкил этади. Унинг матнидан бир қатор шарҳ, ҳошия, таълиқ ва таҳриж ишлари амалга оширилган. “Мухтасар ал-мунтаҳо”нинг манбаларда учрайдиган элликдан зиёд шарҳи мавжуд.

Энди “Тавзиҳ”да Садрушшариа фойдаланган баъзи манбалар ва уларнинг муаллифлари ҳақида маълумот беришга ҳаракат қиламиз

Қуръони карим – ислом дини шаръий ҳукмларининг аслий манбасини ташкил этади. Садрушшариа Китоб мавзусини, шаръий далилларнинг аввали сифатида қўллайди. Қуръони карим фикҳ усулини, шаръий ҳукмга манба бўлиши эътиборидан боғловчи китоб дейди. Китоб ҳақида сўз кетар экан, уни Қуръони каримга берган таърифини келтириш билан бошлайди. У Китобни: “Қуръон, мусхафининг икки муқоваси орасида мутавотир ўлароқ бизга нақл этилгандир” шаклида таъриф этади (Sezayî Bekdemir, 2017).

Ҳадисга оид манбалар – Саҳиҳи Бухорий; Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим Жуфий Бухорий (256/870) томонидан жамланган ва Қуръони каримдан кейинги энг ишончли манба сифатида қабул қилинган. Бухорий ҳижрий учинчи асрда ҳадис илмига хизмат қилган муҳаддислар орасида энг ишончлиси ҳисобланади. Ҳадис илмида ҳеч қандай тортишувларсиз машҳурликка эришган Бухорий, мазкур асарида саҳиҳ ҳадисларни тўплай олди. Унинг тўплами мусулмонлар орасида кенг тарқалди. Илм дунёсида матнининг бошқа ҳеч бир китобга насиб бўлмаган шарҳ ва таржималарига қўл урилди.

“Шарҳ ас-сунна фил ҳадис”. Ҳусайн ибн Масъуд асари. Унда машҳур ҳадис асарларидан мавзулар саралаб олинган. Охирида кам ифодаланган сўзларга изоҳлар келтириб ўтган. Муаллиф бошқа олимлар томонидан ихтилофларга борилган фикҳий масалаларни ҳадисда адо этилган ҳукмларни қўллаб шарҳ этган. “Шарҳ

ас-сунна фил-ҳадис”, Зуҳайр Шавуш ва Шуъайб Арнаут томонидан феҳристлари билан ўн олти жилдда Дамашқда (1390/1970–1400/1980) ва Байрутда (1403/1983) нашр этилган.

“Ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” асарида келтирилган усули фикҳга оид манбалар

“Усул ал-Карҳий”. ханафий мазҳабини тартиблашга катта ҳисса қўшган, Ироқ мактаби вакилларида Абу Ҳусайн Убайдуллоҳ ибн Ҳусайн Карҳий (340/952)нинг усули фикҳга оид асари. “Ар-Рисола” ёки “Қавонид фи усул ал-мазҳаб” деб танилган бу асар, Дабусийнинг “Таъсис ан-назар” номли асарининг сўнгги қисмида босилган (Ahmet Ozel, 2006).

“Ал-Фусул фил усул”. Жассос деб танилган машҳур ханафий олими Абу Бакр Аҳмад ибн Али Розий (370/981)нинг усули фикҳ илмига оид асари. Имом Карҳий асаридан сўнг ханафий методига кўра ва фикҳ усулига тегишли китоблар орасида кунимизгача етиб келган илк матн.

“Тақвим ал-адилла”. Абу Зайд Дабусий (430/1039)нинг фикҳ усулига оид асари. Дабусий мазкур асарида фикҳнинг усул ва фуруъ орасидаги масалаларга қаратган. Каломга оид тортишмаларга дуч келди дегунча улардан чекинишга ҳаракат қилади. Асарнинг асосий мавзусини ақлий ва шаръий деб номланган икки турга ажратган. Бу китоб фикҳ усулида далил сифатида танилган ҳужжатлар тўпламидир. Дабусий фикҳ усули бўйича бир мавзунини танлаб, “ақлий ҳужжатлар” номли сарлавҳа остида фақат ақлий тақлифларнинг шарийят билан боғлиқлиги масаласини баҳс этади. Хусусан, бу бўлимда ислом ҳукукининг энг кўп дуч келинадиган “ақл-вахий” масаласига доир мавзулар босқичма-босқич ёритиб берилади.

“Шарҳ ат-тақвим”. Дабусийнинг манбаларда баён қилинган “Тақвим ал-адилла” номли фикҳ усулига бағишлаб ёзилган ягона шарҳи. Асар Фаҳрулислом Паздавийга тегишли.

“Ал-Муътамад”. Муътазилий каломчиси ва фикҳ олими бўлган Абул Ҳусайн Басрий (436/1044)нинг фикҳ усулига доир асари. Тўлик номи “Китоб ал-муътамад фи усул ал-фикҳ”.

“Ал-Бурҳон”. Алоуддин Жувайний (478/1085)нинг усули фикҳга доир асари. Мутакаллимлар услубига кўра ёзилган фикҳ усули китоблари орасида Имом Шофеий (Mukhamedov Nematullo, 2020:137–143) “ар-Рисола”сидан сўнг кунимизгача етиб келган энг қадимий матн. Асар муқаддима ва етти бўлимдан иборат.

“Усул ас-Сарахсий”. Абу Бакр Шамсулаимма Муҳаммад Сарахсий (483/1090)нинг фикҳ усу-

лига доир асари. Мазкур асарда ханафийлик ҳукуки, асослари ва усуллари сараланган. Ўрта ва кейинги асрларда Бухоро ханафий ҳуқуқ мактабининг дарсликларидан бири бўлган. Кейинги асрларда баъзи мусулмон давлатларининг ҳуқуқий амалиётида қўлланилган.

“Қавоте ал-адилла”. Шофеий мазҳаби олими Абул Музаффар Мансур ибн Муҳаммад ибн Абдулжаббор Тамимий Марвазий Самъоний (489/1096)нинг фикҳ усулига оид асари. Усул ва усули фикҳ тушунчаларини изоҳлаб, “адиллаи шаръия” ҳақида кенг маълумот берилган. 1996 йил Байрут шаҳрида нашр этилган.

“Ал-Мустасфо мин илм ал-усул”. Фикҳнинг имло усулидан мутакаллим методига кўра таълиф этилган тўртта машҳур асарлардан бири. Матн Абу Ҳомид Ғаззолий (505/1111) томонидан таълиф этилган (Ибн Салоҳ 1992). Ғаззолий ушбу асарда фикҳ усулига оид аниқликларни айри-айри шаклда тушунтириб беради. “Ал-Мустасфо”нинг бошқа усул фикҳга оид китоблардан фарқи, унда мантиқ илмига оид умумлашган муқаддиманинг мавжудлигидир. Унга кўра, “мантиқ”ни фикҳ усулига қўшган илк шахс Ғаззолийдир” деб айтиш мумкин. Ғаззолий фикҳ усули мавзуларини тўрт ўқи атрофида тўплаган; унга кўра, ҳуқум, ҳукмнинг далиллари (Китоб, суннат, ижмо, ақл), ҳукм чиқариш усули (ижтиҳод) ва ҳукм чиқарган киши (муҷтаҳид)дир. “Ал-Мустасфо” асари бўйича кўп сонли шарҳ, мухтасар ва таълиқ ишлари амалга оширилган.

“Мезон ал-усул”. Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (553/1158)нинг фикҳ усулига оид асари. Фуқоҳо маслаги сифатида танилган мумтоз ханафий усули анъаналаридан фарқли бир китоб. У мутакаллим усул асарларининг таълиф қоидаси, тузилиши, таркиби ва методига асосан ёзилган. Ўзининг оригиналлиги билан фикҳ усули китоби сифатида танилган. “Мезон ал-усул” Абу Мансур Мотуридийнинг қарашларига монанд ва Самарқанд ханафий-мотуридий таълимоти фикҳ-калом ёндашувларини акс эттирган матндир. Асар матнининг муфассал ва мухтасарлиги эътиборидан унинг икки турли намунаси бўлиб, кунимизгача етиб келгани мухтасар шакли ҳисобланади.

“Ал-Иҳком”. Асарнинг тўлиқ номи “ал-Иҳком фи усул ал-аҳком” бўлиб, Сайфиддин Амидий (631/1233)нинг фикҳ усулига оид асар. Мутакаллим методига кўра таълиф этилиб, классик давр фикҳ усулига қаратилган.

“Ал-Иҳком фи усул ал-аҳком” тўрт қоида асосида тартибланган. Биринчи бўлимда, фикҳ усули мавзуларини яхши англаш учун калом, тил ва усул билан боғлиқ асосий атама ва қоидалар катори шаръий ҳукмлар мавзуси баён этилади. Иккинчи бўлимда, шаръий далил, учинчи бўлимда ижтиҳод ва таклид, тўртинчи бўлимда таарруз ва таржих масалалари келтирилади (Ahmet Ozel, 2006).

“Ал-Мунтахаб”. Ханафий фақиҳи Абу Абдуллоҳ Ҳусомиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Умар Аҳсикатий (644/1247)нинг фикҳ усулига оид асари. Асарнинг тўлиқ номи “ал-Мунтахаб фи усул ал-мазҳаб”дир. “Ал-Мунтахаб ал-Ҳусомий” номи билан ҳам кенг танилган. Унинг матни баъзи ханафий олимлари томонидан шарҳ этилган. Асар Лакҳнав ва Деҳли шаҳарларида биринчилардан бўлиб, қайта-қайта босилган.

“Минҳожал-вусул”. Қози Байзовий (685/1286)нинг фикҳ усулига оид асари. Тўлиқ номи “Минҳож ал-вусул ила илм ал-усул” деб номланади. Асар шофеийларнинг усули фикҳга доир қарашларга монанд тасниф этилган. Мутакаллим усулига кўра ёзилган асос китоблардан бири. “Минҳож ал-вусул” Байзовийнинг усул билан боғлиқ бир неча асарлари орасида кенг тарқалганидир. Бу асар кўп асрлар давомида мадрасаларда фикҳ усули бўйича дарслик сифатида ўқитилиб келинмоқда. Матнга кўплаб шарҳлар ёзилган. Асар Қоҳира ва Дамашқда турли йилларда чоп этилган (Ahmet Ozel, 2006:418).

“Шарҳ ал-Минҳож”. Қози Байзовий (685/1286)нинг фикҳ усулига оид “Минҳож ал-вусул ила илм ал-усул” деб номланган асарига муаллифнинг ўзи томонидан битилган шарҳ. Асарнинг илк шарҳи “Ҳақойиқ ал-усул фи шарҳи минҳож ал-вусул”деб номланади.

“Ал-Муғний”. Ханафий фақиҳи Абу Муҳаммад Жалолиддин Умар ибн Муҳаммад Хўжандий Ҳаббозий (691/1292)нинг фикҳ усулига доир асари. Асарнинг катор ёзма нусхалари сақланиб қолган. Манбаларга кўра асарга бағишлаб ўндан зиёд шарҳлар битилган. 1983 йилда Макка шаҳрида нашр этилган (Ahmet Ozel, 2006:115–116).

“Манор”. Тўлиқ номи “Манор ал-анвор” бўлиб, Абул Баракот Насафий (710/1313)нинг фикҳ усулига оид асари. Фуқоҳо услубига кўра ёзилган энг сара ханафий усул китобларидан бири бўлган Паздавийнинг “Канз ал-вусул” асарининг мухтасаридир. Асарни машҳурлик

даражасига кўтарган нарса, ундаги фикҳ усулига бағишланган маълумотларнинг илм занжирлари орқали етиб келиши билан боғлиқ. Матн асрлар давомида мадрасалар таълим тизимидан ўрин олиб, доим ўқитилиб келинмоқда. Унинг матга катор шарҳ, хошия, ихтисор ва таржималар ёзилган (Ahmet Ozel, 2006:123–124).

“Кашф ал-асрор”. Асарнинг тўлиқ номи “Кашф ал-асрор фи шарҳ ал-манор” бўлиб, Абул Баракот Насафий (710/1313)нинг қаламига мансуб. Насафийнинг ўзи томонидан “ал-Манор ал-анвор”га ёзилган шарҳ (Ahmet Ozel, 2006:124).

Ушбу ўринда Садрушшариа “ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” асарида эътиборга олган ва назарда тутган олимлар ҳақида маълумот бериб ўтамыз:

Исо ибн Абон. Тўлиқ исми Абу Мусо ибн Исо ибн Абон ибн Садақа (ваф. 221/836) бўлиб, Имом Муҳаммаднинг шогирди. Ҳанафий фақиҳи бўлган Исо ибн Абон бир вақтнинг ўзида муҳаддис олим ҳамдир. Аввалига “аҳли ҳадис” мактабига мансуб бўлиб, кейинчалик “аҳли раъй” мактабига ўтиб, Имом Муҳаммад Шайбонийнинг талабасига айланган. Исо ибн Абон ҳанафий усулининг ривожига катта хизмат қилди. У тарғиб қилган бир неча усул қоидалари, ҳанафийлик фикрларига айнан мос келган. Масалан: ҳанафийларнинг қабул қилган қиёсга оид бир ҳадиснинг қабул этилиши учун соҳибининг фақиҳ бўлиши кераклигини у айтган эди. Манбаларда унинг усул ва фуруъга оид қарашлари ҳақида кўп маълумотлар учрайди. Исо ибн Абонга манбаларда қуйидаги асарлар нисбат берилди: улар жумласига “ал-Ҳужаж ас-сағир”, “ар-Рад ала Бишр ал-Мисрий ваш-Шофейй фил ахбор”, “ал-Ҳужаж ал-кабир”, “Хабар ал-воҳид”, “Исбат ал-қиёс”, “Ижтиҳод ар-раъй”, “Ал-Илал фил-фикҳ”, “Хато ал-кутуб”, “ал-Мужмал вал-муфассал”, “ал-Жоме фил-фикҳ”, “ан-Наводир”, “Китоб аш-Шаҳодат” каби асарлар қиради (Ahmet Ozel, 2006:31).

Ибн Сурайж. Тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Умар ибн Сурайж ал-Бағдодий (306/918) дир. Ибн Сурайж шофейй олими ва шофеййлик мазҳабини яхши билганидан унга “аш-Шофи ас-сағир” лақаби берилган. Унинг қунимизгача: “ал-Вадойъ ли-мансус аш-шариа”, “ал-Ақсом вал-ҳисал” ва “Жузъу фиҳи ажвиба имом ал-алим Абул Аббос Аҳмад ибн Умар ибн Сурайж фи усул ад-дин” каби асарлари етиб келган (Котиб Чалабий, 2006:583).

Наҳравоний. Тўлиқ исми Абул Фараж Муафа ибн Закариё ибн Яҳё Наҳравоний Жаририй (390/999)дир. У адабиёт ва қироат илмларида машхур эди. Унинг бир қатор асарлари орасида фикҳ ва фикҳ усулига оид “Муафа” номли китоби ҳам манбаларда келган. Шунингдек, “Китоб ал-муршид”, “Китоб аш-шурут”, “Китоб ал-маҳодир вас-сижжилот”, “Одоб ал-қози”, “Китоб ат-таҳрир” ва “Китоб ал-худуд” номли асарлар ҳам Наҳравонийга нисбат этилади (Заҳабий, 2009:283).

НАТИЖА

Муҳаммад Каъбий (ваф. 604/1207). “Танқиҳ” ва “Тавзиҳ” асарларида унинг номи учрамасада, лекин Тафтазонийнинг шарҳида бу исм кўп тилга олинади. Манбаларда Садрушшариадан аввал ўтган бир қанча фикҳлар мазкур исми олган. Садрушшариа уларнинг барчаси билан таниш экани ҳақида маълумотлар учрамайди. Лекин, Каъбий деганда асли Бухоролик Муҳаммад ибн Аҳмад (604/1207)ни назарда тутгани ҳақиқатга яқин. Зеро, бу олим катта бобоси Жамолиддин ал-Маҳбубий билан бир табақадандир. Бағдодий Каъбий асарларини учта эканини зикр этиб: уларнинг номини қуйидагича “Китоб ал-мулаххас”, “Мисбоҳ фил-фуруъ”, “Мулаххас фил-фуруъ” деб келтиради.

Кардарий. Замонасининг ҳанафий фуқаҳоси олимларидан бири Шамсулаимма Кардарий (642/1244)нинг асл исми Муҳаммад ибн Абдусаттор ибн Муҳаммад Имодий Баротекинний Кардарийдир (Котиб Чалабий, 2006:333). Манбаларда “Таъсис ал-қавоид” асарида Хусомиддин Ахсикатийнинг “ал-Мунтахаб фи усул ал-мазҳаб” номли асарига ёзган шарҳидан баҳс этилган. Кардарийнинг ҳанафий мазҳаби ва Абу Ҳанифага қаратилган танқидларга жавобан ёзилган бир рисоласидан бошқа қунимизгача етиб келган асарлари аниқланмаган (Ahmet Ozel, 2006:102–103).

Кошоний. Тўлиқ исми Камолиддин Абдураззоқ ибн Абул Ғаноим Муҳаммад Кошоний(736/1335)дир. Тасаввуфий тафсир ва таржималарга доир асари билан танилган олим. Манбаларда фикҳ ва усули фикҳга оид асари ҳақида маълумот берилди (Котиб Чалабий, 2006:456).

Садрушшариа “ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” номли шарҳида фойдаланган фикҳий манбалар ҳақида (Sezayî Bekdemir, 2017:148–156).

“Ал-Асл”. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (189/805) томонидан ёзилган. “Ал-Мабсут” номи билан ҳам машҳур (Котиб Чалабий, 2006:15; 85; 107). Имом Муҳаммаднинг таниқли ва катта ҳажмли асари. Бу асар ўзидан кейинги ёзилган “Зоҳир ар-ривоя” матнларининг асоси ҳисобланади. Ҳайдаробод (1973) ва Байрутда (1990) нашр этилган. Асарнинг қатор нусхалари кунимизгача етиб келган.

“Ал-Жоме ас-сағир”. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний томонидан ёзилган. Унда Абу Ҳанифага оид қарашлар мужассам бўлган. Имом Муҳаммад “Ал-Асл” асарини ёзиб тугатганидан кейин ушбу асарни таълиф этган. “Ал-Жоме ас-сағир”нинг Лакхнав ва Байрутда чоп этилган бир неча нашрлари мавжуд (Ahmet Ozel, 2006:25).

“Ал-Жоме ал-кабир”. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний томонидан ёзилган. Унда муаллиф ўз ижтиҳодлари мужассам бўлган. Имом Муҳаммад мазкур китобини “ал-Жоме ас-сағир” асаридан ҳам кенгрок қилиб ёзган. Асар Ҳайдаробод ва Қоҳирада бир неча бор нашр этилган.

“Аз-Зиёdot”. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний томонидан ёзилган. “Ал-Мунтақо”. Ҳанафий фақиҳи Абул Фазл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Марвазий Балхий Ҳаким Шаҳид (334/945)нинг фикҳ илмига оид асари. Мазҳаб имоми ва шогирдларининг қарашлари жамланган ноёб китоблардан бири.

“Ал-Китоб”. Ҳанафий фикҳ олими Абул Хусайн Аҳмад ибн Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Қудурий (428/1037)нинг фикҳга оид асари. Унда Қуръон карим ва ҳадисдан олинган далилларга камрок ўрин берилган. Матн фақат ҳанфий мазҳабининг усулига кўра ёритилган. Аввал Абу Ҳанифа, кейин Абу Юсуф ва Муҳаммад ибн Ҳасаннинг иттифоқи билан бўлган қарашлар келтирилган. Асардан Абу Юсуф ва Муҳаммад ибн Ҳасанларнинг шахсий кузатишлари ҳам ўрин олган. Асл номи “ал-Мухтасар” бўлган бу асардан, фикҳ оламида асрлар давомида дарслик китоби сифатида фойдаланилмоқда. Асар йиллар давомида турли шаҳарларда босилиб келинмоқда (Ahmet Ozel, 2006:49).

“Ал-Асрор”. Тўлиқ номи “ал-Асрор фил фуруъ” бўлган бу асар Абу Зайд Дабусийга тегишли. Асарда масалалар далиллари билан бирга келтирилган. Услугага кўра, муқояса-ли фикҳ китоби намуналаридан бири. Асарнинг “Никоҳ” қисми бўйича 1993 йили Қоҳирада докторлик иши олиб борилган (Ahmet Ozel, 2006:50).

“Шарҳи Таҳовий”. Ҳанафий фикҳ олими Абу Наср Аҳмад ибн Мансур Исбижобий (480/1078)нинг “Мухтасар ат-Таҳовий” асарига ёзилган шарҳ (Котиб Чалабий, 2006:1627). Сарахсийнинг ҳам шу номда ёзган асари мавжуд.

“Ал-Мабсут”. Тўлиқ номи “ал-Мабсут фи шарҳ ал-Кофий” Имом Сарахсий (483/1090)нинг ҳанафий фикҳига оид асари. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг “ал-Мабсут” (ал-Асл) ига нисбат билан манбаларда “Шарҳ ал-мабсут” номи билан тилга олинади. Мовароуннаҳр ўлкасининг таниқли ҳанафий олимларидан бўлган Ҳаким Шаҳид (334/945), Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг асарларини тўплаб, “ал-Кофий” номли асарини ёзган. Сарахсий ҳам қарийб 150 йилдан кейин “ал-Мухтасар ал-кофий”, деб номланган китобдан асос сифатида фойдаланиб, “ал-Мабсут” китобини яратди.

“Ал-Мухит”. Бурхонулислом Радиуддин Сарахсий (571/1175)нинг фуқаҳога оид асари. Ҳанафий фикҳ китоблар орасида машҳур бўлган бу асар ибн Моза (616/1219) икки жилдли “ал-Мухит ал-Бурхоний” китоби билан кўпинча адаштирилади (Котиб Чалабий, 2006:2001–2003). Яна айнан шу ном билан Шамсулаимма Сарахсийнинг ҳам ўн жилдлик китоби бор. Юқоридаги биз сўз юритган асар тўрт жилддан иборат китобдир.

“Ал-Ҳидоя”. Бурхонуддин Марғиноний (593/1197)нинг ҳанафий фикҳига оид асари. Ҳанафий фикҳининг энг мўътабар матнларидан бири бўлиб, Қудурийга оид “ал-Мухтасар” билан Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг “ал-Жоме ас-сағир”даги мавжуд масалаларни умумлаштириб ёзилган “Бидоят ал-мубтадий” номли асарнинг шарҳидир. Бир неча бор нашр этилган. Асарга олтмишдан зиёд шарҳ ва хошиялар ёзилган. Уларнинг қатор ёзма нусхалари жаҳоннинг турли Шарқ фондларида сақланиб келинмоқда.

“Шарҳал-фароиз”. Ибн Аминудавла (600/1204)нинг икки жилдлик “Фароиз ас-Сижовандий” номидаги асар бўлса-да Садрушшарианинг назарда тутиб, зикр этган асари “Фароиз ас-Сирожия” деб танилган асардир. Ҳанафий олими Ибн Тайфур Сирожиддин Сижовандий (600/1204) томонидан таълиф этилган. Ушбу асарга кўп сонли шарҳлар битилган (Ahmet Ozel, 2006:100).

“Ал-Жоме ал-Ҳасирий”. Абул Маҳомид Жамолиддин ал-Ҳасирий (636/1299)нинг фикҳга оид асари. Тўлиқ номи “Таҳрир фи шарҳ ал-жоме ал-кабир”. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан

Шайбонийнинг ханафий фикҳига доир асарига ёзилган саккиз жилддан иборат шарҳ.

“Ал-Вофий”. Абул Баракот Насафий (710/1310) нинг ханафий фикҳига оид асари. “Ал-Вофий” нинг манбалари орасида Имом Муҳаммаднинг “ал-Жоме ас-сағир”, “ал-Жоме ал-кабир” ва “аз-Зиёдоғ”, Бурҳонуддин Марғиновичнинг “ал-Ҳидоя”си, Таҳовийнинг “ал-Мухтасар”, Нажмиддин Насафийнинг “ал-Манзума” ва Абу Лайс Самарқандийнинг “ан-Навозил” шунингдек, Ҳалвоний, Валвалжий ва Қозихоннинг фатво мажмуалари киради. Сиғноқийнинг ҳам шу ном билан асар таълиф қилгани эътиборидан “ал-Вофий” деганда Садрушшарианинг айнан қайси бирини назарда тутганини билиб олиш мушкул (Ahmet Ozel, 2006:127).

“Ал-Кофий”. Абул Баракот Насафийнинг ханафий фикҳига мувофиқ ёзилган “ал-Вофий” номли асарнинг шарҳи. Шу номда Сиғноқийнинг усули фикҳга оид асари ҳам бор. Шу эътибордан Садрушшариа, “ал-Кофий” деганда қайси бирини назарда тутгани аниқ эмас (Абдулхай Лакнавий, 1998:208).

“Канз ад-Дакоик”. Яна Абул Баракот Насафий (710/1310)нинг ханафий фикҳига мувофиқ ёзилган “ал-Вофий” номли асарининг кенгайтирилган нусхаси (Котиб Чалабий, 2006). Ҳанафийликка кўра мўътабар китоблардан бири. Мовароуннаҳр ва Усмонли мадрасаларида узоқ йиллар ўқитилган ва ҳозиргача ўқитилиб келинади. Қудурийнинг “ал-Мухтасар” ва Тожушшарианинг “Викоят ар-ривоя” асарлари билан бирга “ал-Мутун ас-салоса”; Абдуллоҳ ибн Маҳмуд Мавсийнинг “ал-Мухтор”, Тожушшарианинг “Викоят ар-ривоя” ва Музаффариддин Ибн Саотиннинг “Мажма ал-бахрайн”лари билан биргаликда “ал-Мутун ал-арбаа” асарлари орасида саналиб келади. Бу асарнинг илмий қиймати унинг мазҳабдаги мўътабар ва таржих этилган қарашларнинг мужассамлигидадир.

“Ан-Никоя”. Тўлиқ номи “Нихоят ал-Кифоя”дир. Тожушшарианинг “ал-Ҳидоя” асарига ёзган шарҳи. Шарҳда муаллифнинг зикр этган далиллари батафсил изоҳланади. Ҳидоя ифодаларининг теорик жиҳатлари очиб берилади. Асардаги мавжуд тарихий жиҳатлар ва ривоятларнинг ишончлилиги ҳамда ўзидан аввалда ўтган ҳуқуқчиларнинг қарашларига эътибор қаратилади. Фақат таяниб тадқиқ этган манбалари кўп ҳолларда келтирилмайди. Хусомиддин Сиғноқий (714/1314)нинг ҳам мана шу номдаги асари бор. Садрушшариа уларнинг ҳар иккисидан фойдаланган бўлиши мумкин.

“Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл”. Каморий (ваф.381) деб танилган. Ҳанафий фикҳ олимларидан. “Ал-Фавоид фил-фикҳ” номли асар муаллифи.

“Абул Фазл Кирмоний”. Тўлиқ номи Абул Фазл Рукниддин Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн Амирвайх Кирмоний (543/1149)дир. Ҳанафий мазҳаби фикҳ олимларининг улўғларидан. Кирмонийнинг фикҳ илмига оид “Тажрид” номли асарига “Изоҳ” деб шарҳ битган. Унинг яна илм аҳлига “Шарҳ Жоме ал-кабир”, “Ишорат ал-асро” ва “Фатаво” каби асарлари маълум (Ahmet Ozel, 2006). Садрушшариа фикҳга оид ушбу асардан мустақил фойдаланмаса-да, фатволари манбаларда мавжуд Зуфар ибн Ҳузайл (158/775), имом Молик (179/795) ва Ҳасан ибн Зиёд (204/819) каби олимларнинг қарашларига мурожаат этган ўринларда эслайди.

“Ал-Имом ал-Аттобий”. Тўлиқ исми Абу Наср (Абу Қосим) Зайниддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Аттобий Бухорий (586/1190)дир. Мовароуннаҳр фақиҳи ва муфассири. Фатво китоби билан шухрат қозонган. Аттобий ханафий мазҳабининг асос манбаларидан тузилган шарҳи билан машҳур. Талабалари орасида Шамсулаимма Кардарий ҳам бор. “Жавоме ал-фикҳ”, “Шарҳ аз-зиёдоғ”, “Шарҳ ал-жоме ал-кабир”, “Шарҳ ал-жоме ас-сағир” ва “Тафсир ал-Қуръон” номли китоблар бу муаллифга тегишли (Котиб Чалабий, 2006).

“Қозихон” (Котиб Чалабий, 2006). Тўлиқ исми Абул Маҳосин Фаҳриддин Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд Ўзжандий Фарғоний (592/1195)дир. Ҳанафий мазҳаби бўйича ёзилган мўътабар ва зарур фатво китобларидан бири. Асар манбаларда “Фатавои Қозихон”, “ал-Фатаво ал-Хониййа” ва “ал-Хониййа” номлари билан учрайди. Қозихон “масалада мужтаҳид” олимлардан ҳисобланади. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг асарларига шарҳлар ёзган. Фатавосида Абу Ҳанифа ва унинг талабалари билан биргаликда бошқа ханафий олимларининг қарашлари ва таржихларига суянган (Ahmet Ozel, 2006).

“Ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ”да луғат, араб тили, адабиёт ва балоғатга оид манбалар (Sezayi Bekdemir, 2017).

“Китоб ас-Сибавайх”. Араб тили грамматикасига оид кунимизгача етиб келган ноёб асарлардан бири. Абу Бишр (Абу Усмон, Абул Ҳасан, Абул Ҳусайн) Сибавайх Амр ибн Усмон ибн Қанбар Ҳорисий (180/796)нинг китоби. Асарда грамматик мавзулар, тилни билиш ва сўз ясаш

ушуллари ўрганилган. Асарда қоидалар, араб бадавийларининг тил хусусияти, қўллаган услублари, қиёс ва таълилларга оид масалалар баён этилган (Котиб Чалабий, 2006).

“Ас-Сихоҳ”. Исмоил ибн Ҳаммод Жавҳарий (400/1009)нинг қаламига мансуб луғат китоби. Тўлиқ номи “Тож ал-луға ва Сихоҳ ал-арабийя” бўлгани эътиборидан манбаларда асосан “Сихоҳ ал-луға” ва қисқача “ас-Сихоҳ” тарзида учрайди. Эрон, Қоҳира ва бошқа қатор давлатларда бир неча бор нашр этилган.

“ал-Фоиқ”. Тўлиқ номи “ал-Фоиқ фи ғариб ал-ҳадис”. Замахшарий (538/1144)нинг ҳадисларда қўлланилган нодир калималарига доир асари. Унда ҳадисларда қўлланилган сўзларнинг бир неча маъноларда келишини очиб берувчи луғат китоб. Асар Ҳайдаробод (1324/1930) ва Қоҳирада (1364/1970) чоп этилган.

“Нихаят ал-ижоз фи диroyат ал-эъжоз”. Фахриддин Розийнинг (606/1212) балоғат ва баён илмига оид асари.

“Ал-Муғриб”. Тўлиқ номи “ал-Муғриб фи тартиб ал-муғриб”. Абул Фатҳ Бурҳонуддин Носир ибн Абдусаид Мутаррзий Хоразмий (610/1213)нинг луғат китоби. Асарнинг аҳамиятли томони, унда ҳанафий фуқаҳосининг фикҳ китобларида қўлланилган лафзлар очиб берилган (Заҳабий, 2009).

“Ал-Мифтоҳ”. Бу ном билан манбаларда келган бир неча китоблар мавжуд. Абу Бакр Журжоний (471/1078)нинг “ал-Мифтоҳ фиссарф”, Абул Атик Яфий (552/1157)нинг “ал-Мифтоҳ фин-наҳв” ва Ибн Усфур ибн Али Мусо ан-Наҳвий (669/1270)нинг “Китоб ал-мифтоҳ” асари шулар жумласига киради.

“Ибн Яийш”. Араб тили олими Абулбақо Муваффақуддин Яийш ибн Муҳаммад Асадий Ҳалабий (643/1245)дир. Манбаларда унинг “Шарҳ ал-муфассал”, “Шарҳ ат-тасриф ал-мулук”, “Масоил ажоба анҳо Ибн Яийш” ва “Тафсир ул-мунтаҳо мин баён эъроб ал-Қуръон” каби асарлари тилга олинади (Котиб Чалабий, 2006).

“Ал-Вишоҳ”. Тўлиқ номи “ал-Вишоҳ фил маъони вал баён ал-Вишоҳ фи забт ал-маоқид ал-мифтоҳ” (Котиб Чалабий, 2006). Садруш-шарианинг асарларида тез-тез тилга олинган асар.

“Абу Али Форисий”. Басра мактабига мансуб наҳв олими. Тўлиқ номи Абу Али Ҳасан ибн Аҳмад ибн Абдуғаффор Форисий (377/987) (Заҳабий, 2009). “Тавзих” ва “Талвих” матнларида “аҳлм ал-луға” номида келади. Манбаларда Абу Али Форисийнинг тил ва тил

қоидаларига тегишли ўттиздан зиёд асарлари мавжуд экани зикр этилади. “Ал-Ҳужжа фил курра ас-сабъа”, “Шарҳ ал-Абёт ал-мушкилот ал-эъроб фиш-шеър”, “ал-Изоҳ фин-наҳв”, “ат-Такмила”, “Масъала ақсом ал-хабар” ва “ал-Иғфол фи мо ағфалаҳ аз-зажжож мин ал-маоний” кабилар шулар қаторига киради.

“Абдулқохир Журжоний”. Араб тили ва адабиёти олими. Тўлиқ исми Абу Бакр Абдулқохир ибн Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Журжоний (471/1078)дир. Абдулқохир Журжоний тил қоидаларини ўзлаштиришда устозлик мақомига етгани учун унга “Имом ан-нуҳот” (наҳвчилар имоми) номи берилган. Асарлари орасида “Асрор ал-балоға”, “Далоил ал-ижоз”, “ар-Рисола аш-шафийя”, “Авомил ал-миа”, “Китоб ал-жумал”, “Китоб ал-муқтасид фи шарҳ ал-изоҳ”, “Татимма фин-наҳв”, “Китоб фит-тасриф” ва “Мухтор ал-ихтиёр фи фавойид меъёр ан-нуззор” кенг тарқалган (Заҳабий, 2009).

“Ат-Тавзих фи ғавомиз ат-Танқиҳ” да қўлланилган калом илмига оид манбалар (Sezayı Bekdemir, 2017).

“Шарҳ ат-таъвилот”. Алоуддин Самарқандий (552/1157)нинг имом Мотуридий (333/944) “Ат-Таъвилот” номли асари юзасидан ёзилган шарҳ.

“Наззом”. Тўлиқ номи Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Саййёр ибн Ҳони Наззом (231/845)дир. Басра муътазила мактабининг каломчиларидан. Наззомийя йўналишининг асосчиси. Наззом, фикҳ, калом, ҳадис, тилшунослик, адабиёт ва назм илмларида моҳир бўлган. Манбаларда Наззомга кўп сонли асарлар нисбат берилади. Афсуски, ҳозиргача уларнинг ҳеч бири топилмаган.

“Довуд Исфаҳоний”. Зоҳирия мазҳабининг қурувчиси. Абу Сулаймон Довуд ибн Али ибн Ҳалаф Исфаҳоний (270/884)дир. Бу асар гарчи манбаларда зикр этилса-да, лекин бугунги кунгача етиб келмаган.

“Абу Али Жуббой”. Тўлиқ номи Абу Али Муҳаммад ибн Абдулвахҳоб ибн Саллом ал-Жуббой (303/916)дир. Басра муътазила улуғларидан бири. Жуббой тафсир, фикҳ ва калом олими ҳисобланади. “Тафсир ал-Қуръон”, “Муташобех ал-Қуръон”, “Ман юкаффар ва ман ла юкаффар”, “Нақз ал-маърифат”, “Нақз ал-имомат”, “ал-Усул” ва “ал-Китоб ал-латиф” каби асарлар унинг қаламига тегишли (Заҳабий, 2009).

“Абул Ҳасан Ашъарий”. Тўлиқ номи Абу Ҳасан Али ибн Исмоил ибн Абу Бишр Исҳоқ ибн Салим Ашъарий Басрий (324/935)дир.

Ашъария мазхабининг асосчиси. “Мақолот ал-исломийин”, “ал-Ибона ан-усул ад-диёна”, “ал-Лума фир-радд ала аҳл аз-зийғ вал-бидъа”, “ал-Хос алал баҳс” ва “Рисола ила аҳл ас-сағир” каби асарлари мавжуд.

“Қози Абдужаббор”. Тўлиқ номи Абул Ҳасан Қози ал-кузот Абдужаббор ибн Аҳмад ибн Абдужаббор Ҳамадоний (415/1025) дир. Басра муътазиллийларининг таниқли каломчиларидан бири ва шофеий фақиҳи. Манбаларда Қози Абдужабборнинг ислом илмларга қўшган ҳиссаси сифатида “ал-Муғний фи абвоб ат-тавҳид вал-адл”, “Муташобех ал-Қуръон”, “Танзиҳ ал-Қуръон ан ал-матоин”, “Тасбит далоил ан-нубувва”, “ал-Мухтасар фи усул ад-дин ва фазл ал-эътизол”, “Табақот ал-муътазила” каби асарлари келтирилади (Заҳабий, 2009).

“Ал-Муртазо”. Тўлиқ исми Аламулхудо Абул Қосим Али ибн Ҳусайн ибн Мусо ибн Муҳаммад Алавий Шариф Муртазо (436/1044). Муртазо ақлга суянишга катта эътибор қаратиб, муътазиллийларга уйғун тушунчалар берган фақиҳ, калом ва адабиёт соҳиби бўлган (Котиб Чалабий, 2006).

“Абул Юср Паздавий”. Мотуридий каломчиси ва ҳанафий фақиҳи. Тўлиқ номи Садрулислам Абул Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим Паздавий. У мотуридийликни шаклланишини сақлаган мутақаддим калом олимлари силсиласининг сўнгги вакилларида бири. Мотуридийликка оид асарларнинг бизгача етиб келишида хизматлари катта. Хусусан, “Усул ад-дин”, “Китоб фиҳи маърифат ал-ҳужаж аш-шариа” асарлари кунимизгача етиб келган (Заҳабий, 2009).

“Абул Муин Насафий”. Тўлиқ номи Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муътамид Насафий (508/1115) дир. Имом Мотуридийнинг сунний калом мазхабини тарғиб қилган олимлардан. “Табсираат ал-адилла фи усул ад-дин”, “ат-Тамҳид”, “Баҳр ал-калом”, “Маноҳиж ул-аимма”, “Шарҳ Жоме ал-кабир” ва “Шарҳ таъвилот ал-Қуръон” асарлари муаллифи ҳисобланади.

Садрушшариа тасаввуф, фалсафа ва мантикка оид бир қатор манбалардан ҳам фойдаланган (Sezayî Bekdemir, 2017). Ушбу ўринда биз улар орасида қуйидаги уч манба билан чекланамиз:

“Китоб ан-нафс ва аш-шифо”. Ибн Сино (428/1037)нинг ҳикмат китоби. Асар “Илм ан-нафс” номи билан ҳам учрайди.

“Маориж ал-Қудс фи мадорижи маърифат ан-нафс”. Имом Ғаззолийнинг фалсафага доир

асари. Садрушшариа бу асарнинг ёнида Арастунинг “Китоб ан-нафс” номли асарига ишора қилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Манбаларда бу ном билан бир неча асарлар учрайди. Ушбу ўринда муаллиф Имом Розийнинг ҳам “Рисолат ан-нафсия” номли асаридан фойдаланган бўлиши мумкин.

“Ал-Амод ал-Ақсо”. Абу Зайд Дабусий (430/1038)нинг тасаввуф ва ахлоққа оид асари.

“Ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” асарида қўлланилган тафсир илмига оид манбалар (Sezayî Bekdemir, 2017:169–170).

“Ал-Кашф”. Араб тили олими ва муфассири Абу Исҳоқ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ас-Саълабий ан-Найсабурий (427/1035) каламига мансуб. Асари тўлиқ ҳолатда “ал-Кашф вал баён ат-тафсир ал-Қуръон” деб номланади (Заҳабий, 2009). Тафсир фасоҳат ва тил қоидаларига монанд бўлган изоҳлар билан ёзилган. Лекин, ҳозиргача бу асар замонавий услубда нашр этилмаган.

“Тафсир ал-Қуръон”. Фахрулислам Паздавийнинг тафсир китоби. Манбаларда ҳар бир жузи катта ҳажмга эга бўлган мазкур китоб жами 120 жуз экани қайд этилади.

“Кашшоф”. Муътазила олимларидан “Жоруллоҳ” куняси билан машҳур Абулқосим Замахшарий (538/1144)нинг дирият услубида ёзилган тафсири. Китоб “ал-Кашшоф ан ҳақойиқи жавомиз ат-танзил ва уюн ал-ақовил фи вужуҳ ат-таъвил” дир. Замахшарий муқаддида Қуръонни тафсир этишга киришган муфассирдан араб тили, балоғат, бадиъ ва баён илмларидан воқиф бўлиш лозимлигини айтиб ўтади. Шунингдек, ўша муфассирнинг, бошқа илмларда ҳам моҳир ва ўткир зеҳн эгаси бўлиши кераклигини уқтиради (Замахшарий, 1407).

“Мафотех ал-Ғайб”. Фахриддин Розийнинг тафсир асари. Китоб “ат-Тафсир ал-кабир” ва “Тафсир ар-Розий” номлари билан танилган (Котиб Чалабий, 2006). Тафсирида ривоят ва дирият услубларини баробар қўллаб тасниф этган Розий, “Мафотех ал-Ғайб”ни ақл ва истидлол йўли билан Қуръон тафсирини ёзишга киришган.

“Ат-Тавзиҳ фи ғавомиз ат-Танқиҳ” асарида қиёсий мазхабшунослик (хилофият) манбаларининг берилиши (Sezayî Bekdemir, 2017:170).

“Тариқат ал-хилоф”. Асар кўпроқ Тафтазонийнинг “Талвиҳ” асарида тилга олинади. Бу асарнинг ҳанафий олимларидан Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Абдулхамид ал-Умандий (ваф. 552/1157)га “Тариқат ал-хилоф байн ал-аимма”, Шофеий олимларидан Абу Али Ҳусайн ибн Муҳаммад Марвирудий (462/1069)га “Тариқат

ал-хилоф байн аш-шофея вал ханафий маа зикр ал-адилла ли-куллин минхум” тегишли экани тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Шуниси аниқки, ҳар икки асарда ханафий ва шофеийлар орасидаги қарашларнинг турлича эканидан далолат беради.

“Абу Саид Бардаий”. Тўлиқ номи Абу Саид Аҳмад ибн Хусайн Усрушаний Бардаий (ваф.317/790)дир. Амалда ханафий бўлган Бардаий ақидада мўътазилий мазҳабида бўлган. Унинг илми хилофга оид “Масоил ал-хилоф” асари мавжуд.

“Имом Бурҳон Насафий”. У Абул Фазл Бурҳонуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Насафий Ҳанафий (ваф.687/1288) дир. Насафий калом, жадал ва хилоф илмларига доир асарлари билан танилган. Фикҳда ханафий бўлиши билан бирга, каломда ашъарий мазҳабида суянган. Тафтазоний “Талвих”да уни “ал-имом” дейишига кўра, Бурҳонуддин Насафий фикрларига таянган. “Ал-Фусул фи илм ал-жадал”, “Миншо ан-назар”, “Даф ан-нусус ван-нукуз” ва “ат-Тарожиҳ” каби асарлар муаллифи (Абдулқодир Қурайший, 1993:1244–1246).

ХУЛОСА

Юқорида қайд этилган муаллифлардан ташқари Садрушшариа илми хилоф билан боғлиқ Таҳовий (321/933)нинг “Ихтилоф ал-уламо”, Мотуридийнинг “Китоб ал-жадал фи усул ал-фикҳ”, Қудурий (428/1036)нинг “Тажрид”, Дабусийнинг “Таъсир ан-назар” ва Шаймарий (436/1044)нинг “Масоил ал-хилоф фи усул ал-фикҳ” каби асарлардан ҳам манба сифатида фойдаланган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Садрушшариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд илмга теран бўлган бир оилада таваллуд топди. Оилада илм занжирлари отадан ўғилга ўтган. Яъни илм силсиласи насаб силсиласи кабидир. У зотнинг барча ота-боболари илмда қадр топганларидан Садрушшариа ҳам илму ирфонда камол топди. Қатор мустақил китоблари ва “Тавзиҳ” асарида мурожаат этган манбалари унинг кўпроқ ақлий ва нақлий илмларга оид барча мавзулардан хабардор эканига ишора қилади. Унинг “илм ҳавзаси” дейилиши Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан силсила фақиҳи экани билан боғлиқ. Илмнинг тарқалиши кескин узилган асрга тўғри келган бир даврда у бир қатор йирик ва мустақил асарлар ёза олди. У ўз даври илмларини муҳаққиқ ва мудаққиқлик билан қайтадан жонлантирган эди.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ekrem Bugra Ekinci. (2015). *Islam Hukuku Tarihi*. Istanbul: Ari Sanat Yayınevi.
2. Nasrullayev N. (2021). The keeping of Turkish manuscripts of Mukhtasarul Viqaya in the fund of the Abu Rayhan Beruniy center of oriental manuscripts under the Tashkent state institute of oriental studies. Tashkent: ISJ Theoretical & Applied Science.
3. Osman Keskioglu. (1984). *Fiqh Tarihi ve Islam Hukuku*. Ankara: Ayyildiz Matbaasi A.S.
4. Ahmet Ozel. (2006). *Hanefi Fikh Alimleri*. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi Yayinlari.
5. Sezayi Bekdemir. (2017). *Orta Asya'da Hanefiligin Gelisimi Sadrusseria Ubeydullah b. Mes'ud*. Istanbul: Lord Matbaasi.
6. Абдулхай Лакнавий. (1998). Ал-Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ханафия. // Аҳмад Заҳабий таҳрири остида. Байрут: Дор ал-аркам ибн ал-аркам.
7. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ар-Розий. (1956). *Муназорату Фаҳруддин ар-Розий фи билади Мовароуннаҳр / Таҳқиқ муаллифи: Доктор Фатхуллоҳ Халиф*. Байрут: Дор ал-Машрик.
8. Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абу ал-Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий ал-Қурайший ал-Ҳанафий. (1993). *Ал-Жавоҳир ал-музия фи табақот ал-ханафия / Таҳқиқ муаллифи: Доктор Абдулфаттоҳ Муҳаммад Ҳалв. Ж. 2. Қоҳира: Мактаба Ҳажр лит-тибъот ван-нашр*.
9. Ибнус Салоҳ. (1992). *Табақот ал-фуқоҳо аш-шофеийя. Ж. 1–2*. Байрут: (нашриёти кўрсатилмаган).
10. Насруллаев Н. (2022). *Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг ҳаёти ва илмий маънавий мероси*. Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси.
11. Котиб Чалабий. (2006). *Кашфу аз-зунун ан асами ал-кутуб ва-л-фунун*. Байрут: Дор ихйа турос ал-аърабий.
12. Насруллаев Неъматуллоҳ Ҳикматуллаевич. (2021). XIII аср охири XIV аср бошларида Бухоро шаҳри илмий муҳити. Часть 4. № 46(222). “Интернаука”, 59–63.
13. Ҳамидулла Аминов., Соатмурод Примов. (2017). *Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари*. Тошкент: “Movagunnahr” нашриёти.
14. Садрушшариа Убайдуллоҳ ибн Масъуд. *Ат-Тавзиҳ фи ҳалли ғавамизит Танқиҳ. Ж. 1-2*. Байрут: Дорул кутуб ал-илмия. 2014.
15. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий. (2009). “Сияри Аъламун нубало”. Амман: Дорул афкор аддувалия.
16. Абулҳасанот Муҳаммад Абдулхай ибн Абдулҳалим Ансорий Лакнавий. (1998). *Ал-Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ханафия // Аҳмад Заҳабий таҳрири остида*. Байрут: Дор ал-Аркам ибн ал-Аркам.

17. Mukhamedov Nematullo (2020). Medieval Scientists Of The Oasis Shash And Their Contribution To Islamic Civilization // The American Journal of Social Science and Education. Innovations (ISSN – 2689-100x). Published: August 14, 2020 | Pages: 137-143. Doi: <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue08-20>.
18. Samatkhonovich, G. S. (2021). Comments on fakhrul islam al-pazdavi's "usul". ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(12), 883-887. <https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=12&article=143>.
19. Sodikov, J. (2022). Analysis of religions and beliefs in Imam Moturidi's "Ta'wilat Ahli-s-Sunnah". ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (116), 1064-1067. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-116-87> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.12.116.87>.
14. Sadrushsharia Ubaydulloh ibn Masud. At-Tawdih fi halli ghawamizit Tanqih Vol. 1-2. Beirut: Darul kutub al-ilmiya. 2014.
15. Shamsuddin Muhammad ibn Ahmad al-Dhahabi. (2009). "Siyar A'lamun nubala". Amman: Darul Afkar Ad-duwaliya.
16. Abulhasanat Muhammad Abdulhay ibn Abdulhalim Ansari Lucknawi. (1998). al-Fawaid al-bahiyya fi tarajim al-hanafiya // edited by Ahmad Zahabi. Beirut: Daru-l-Arqam ibn al-Arqam.
17. Mukhamedov Nematullo (2020). Medieval Scientists Of The Oasis Shash And Their Contribution To Islamic Civilization // The American Journal of Social Science and Education. Innovations (ISSN – 2689-100x). Published: August 14, 2020 | Pages: 137-143. Doi: <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue08-20>.
18. Samatkhonovich, G. S. (2021). Comments on fakhrul islam al-pazdavi's "usul". ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(12), 883-887. <https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=12&article=143>.
19. Sodikov, J. (2022). Analysis of religions and beliefs in Imam Moturidi's "Ta'wilat Ahli-s-Sunnah". ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (116), 1064-1067. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-116-87> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.12.116.87>.

REFERENCES

1. Ekrem Bugra Ekinci. (2015). Islam Hukuku Tarihi. Istanbul: Ari Sanat Yayınevi.
2. Nasrullayev N. (2021). The keeping of Turkish manuscripts of Mukhtasarul Viqaya in the fund of the Abu Rayhan Beruniy center of oriental manuscripts under the Tashkent state institute of oriental studies. Tashkent: ISJ Theoretical & Applied Science.
3. Osman Keskioglu. (1984). Fiqh Tarihi ve Islam Hukuku. Ankara: Ayyıldız Matbaası A.S.
4. Ahmet Ozel. (2006). Hanefi Fikh Alimlari. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi Yayinlari.
5. Sezayi Bekdemir. (2017). Orta Asya'da Hanefiligin Gelisimi Sadrusseria Ubeydullah b. Mes'ud. Istanbul: Lord Matbaası.
6. Abdulhay Laknaviy. (1998). Al-Favoudu-l-bahiya fi tarojimi-l-hanafiya // edited by Ahmad Zahabi. Beirut: Daru-l-arqam ibn al-arqam.
7. Abu Abdullah Muhammad ibn Umar al-Razi. (1956). Munazaratu Fakhruddin ar-Razi fi bilada Mawarannahr / Research author: Dr. Fathullah Khalif. Beirut: Dar al-Mashriq.
8. Abu Muhammad Abdul Qadir ibn Abu al-Wafa Muhammad ibn Muhammad al-Misri al-Qurayshi al-Hanafi. (1993). Al-Jawahir al-muziya fi tabaqat al-hanafiya / Research author: Dr. Abdulfattah Muhammad. Vol. 2. Cairo: Maktaba Hajr li-t-tib'at wa-n-nashr.
9. Ibnus Salah. (1992). Tabaqatul Fuqaha ash- Shafi'iyya. Vol. 1–2. Beirut: (no publisher specified).
10. Nasrullayev N. (2022). Ubaydulloh ibn Mas'udning hayoti va ilmiy ma'naviy merosi. Tashkent: Publishing house of International Islamic Academy of Uzbekistan
11. Kaib Chalabi. (2006). Kashfu-z-zunun an asami-l-kutub wa-l-funun. Bayrut: Dar ihya turosi-l-a'rabiyy.
12. Nasrullayev Ne'matulloh Hikmatullayevich. (2021). XIII asr oxiri XIV asr boshlarida Buxoro sh ahri ilmiy muhiti. Chast 4. № 46(222). "Internauka" journal.
13. Hamidulla Aminov., Soatmurod Primov. (2017). Hanafiy fiqhi tarixi, manbalari va istilohlari. Tashkent: "Mawarannahr" publishing house.
19. Sodikov, J. (2022). Analysis of religions and beliefs in Imam Moturidi's "Ta'wilat Ahli-s-Sunnah". ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (116), 1064-1067. Soi: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-12-116-87> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.12.116.87>.

